

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

**“BUXGALTERIYA HISOBI”
kafedrası**

KURS ISHI

Mavzu: Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari hisobi

**Bajardi: HBA-60 guruh talabasi
S.Qurbonova**

Tekshirdi: kat.o'q. Z.G'aniev

TOSHKENT- 2016

Kirish

- 1. Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari haqida tushuncha, ular hisobining maqsad va vazifalari**
- 2. Tugallanmagan ishlab chiqarishni shakllanishi va uni baholash usullari**
- 3. Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini buxgalteriya schyotlari va hujjatlarida aks ettirish xususiyatlari**

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Kirish

Respublikamiz mustaqillikka erishganidan so'ng iqtisodiyotning barcha sohalarini rivojlangan mamlakatlar tajribasiga asoslangan holda rivojlantirish zaruriyati tug'ildi. Mustaqillikning ilk yillarida Prezidentimiz tomonidan belgilab berilgan iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari bugungi kunga kelib o'zining ijobiy natijalarini bermoqda.

Iqtisodiy islohotlar boshlangan davrdan buyon o'tgan vaqt davomida respublikamizda iqtisodiy islohotlar yangi bosqichga ko'tarildi. Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy, shu jumladan xarajatlar hisobi va tahlili sohasida ham bir qancha o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etadi. Shuningdek, milliy ishlab chiqarishni rivojlantirish, shu bilan birga tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirish, uning tahlilini tashkil etish vazifalari belgilangan. Shuningdek, korxona ixtiyorida qoladigan mablag'ning ko'payishi, foyda va ishlab chiqarish xarajatlari hajmining oshishi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirishga imkon bermoqda. O'z navbatida, korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini kengayib borishi, ular faoliyatida tugallanmay qolgan ishlab chiqarishning yuzaga kelishiga, bu esa, tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini to'g'ri, to'liq va o'z muddatida hisob va hisobotda aks ettirishni talab etadi.

Yuqoridagi fikrlar, tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari hisobi va tahlili borasida hanuzgacha muhim va o'z echimini kutayotgan zaruriy masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Shu bois, bu borada hisob va tahlil tizimida jiddiy ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini taqozo etadi.

1. Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari haqida tushuncha, ular hisobining maqsad va vazifalari

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalarga o'z faoliyati natijalari uchun to'la iqtisodiy mustaqillik va javobgarlik berilishi nazariy jihatdan o'z xarajatlari va tannarxi bilan samarali boshqarishda korxona manfaatdorligini oshirish uchun sharoitlar yaratish kerak edi. Biroq sobiq sho'rolar tizimidan meros qolgan korxonalar o'rtasidagi an'anaviy xo'jalik aloqalarining uzilishi, narxlarning oshishi, birinchi navbatda, xom ashyo, energiya uzatuvchi va transport xizmatiga baholarning oshishi tannarxining keskin ko'tarilib ketishiga, ishlab chiqarish hajmining kamayishiga, ko'p hollarda esa korxona faoliyatining to'xtab qolishi va ularni tugatishga olib keldi. Sanoatdagi inqiroz shunga olib keldiki, so'ngi o'n yil ichida amalda qo'llanib kelgan xarajatlar bilan boshqarish tizimining foydali elementlari qo'ldan boy berilgandi. Shunday qilib, xarajatlar va tannarx bilan samarali boshqarishga amaliy jihatdan qayta o'rganish vaqti keldi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektda va uning ayrim olingan bulimlarida ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini aks ettiradigan kursatkichlarning umumiy tizimida tannarx kursatkichi asosiy urin tutadi. Chunki, tannarxning tarkibi uni tashkil kiladigan tegishli xarajatlarning yigindisidan iborat. Korxonalarda xarajatlarni boshqarish eng qiyin jarayonlardan biri hisoblanadi. Chunki, u ahamiyati bo'yicha xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyatini boshqarish majmuasi deb tushuniladi, vaxolanki ishlab chiqarish jarayonida sodir bulayotgan voqealar va muomalalarni uz ichiga kamrab olgandir.

Xarajatlarni hisobga olish bu tegishli xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyati-ta'minot, ishlab chiqarish va mahsulot (ish, xizmat)larni sotish-iste'molchiga etkazib berish jarayonlarida sodir bo'lgan voqealarni miqdoriy o'lchash (miqdor va qiymat o'lchovida), qayd qilish, guruxlashtirish, tayyor mahsulotlar tannarxining tarkib topishi chegarasi bo'yicha tahlil qilishga qaratilgan faoliyatdir.

Xarajatlar hisobining nazariyasi va amaliyotida birgina "tannarx" tushunchasigina mavjud emas. Uning mazmuni quyidagi omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin: mahsulotning tayyorlik darajasi va uning sotilishiga qarab,

yarim tayyor mahsulot, omborda saqlanayotgan mahsulot va sotilgan mahsulot tannarxlari; mahsulot miqdoriga qarab, mahsulot birligining, butun ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi; joriy xarajatlarni kalkulyatsiya ob'ektining tannarxiga kiritish to'liqligiga qarab, to'lik amaldagi tannarx va cheklangan tannarx; tannarxni shakllantirishning tezkorligiga qarab amaldagi yoki me'yoriy, rejali tannarx farqlanadi.¹

Mahsulotni ishlab chiqarish va sotish uchun sarflarni rejalashtirish, ularning hisobini yuritish va tahlil qilishga yagona yondashuvni ta'minlash uchun ushbu sarflarning tegishli tasnifi kerak. Ishlab chiqarish xarajatlari hisobini tashkil etishga faoliyat turlari, ishlab chiqarishning hamda ishlab chiqariladigan mahsulotning turi, korxonaning boshqaruv tuzilishi va o'lchamlari ta'sir ko'rsatadi.

Mahsulot tannarxini tashkil etuvchi qismlar nafaqat o'z tarkibiga ko'ra, shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish ahamiyatiga ko'ra ham turlichadir. Ba'zi birlari uni tayyorlash va ishlab chiqarish bilan, boshqalari ishlab chiqarishni boshqarish va unga xizmat ko'rsatish bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Uchinchi toifasi esa amaldagi qonunchilik bo'yicha sarf-xarajatlarga kiritiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari hisobi yuritiladigan yo'nalish-ishlab chiqarish xarajatlarining alohidalangan va maqsadli hisobini talab etuvchi faoliyat sohasidir. Ya'ni, buxgalteriya ma'lumotlarining foydalanuvchilari biror sarf-xarajat haqida nimanidir bilib olmoqchi bo'lsalar, aynan shu narsaning o'zi hisob yo'nalishi bo'ladi. Ishlab chiqarish xarajatlari hisobining yo'nalishiga mahsulot tannarxi kalkulyatsiyasi, sotish bo'limi ta'minoti sarflari kalkulyatsiyasi, ya'ni amalda Biron-bir mansabdor shaxsning ishlatilgan zahiralarini baholash zaruratini yuzaga keltiradigan holatlar misol bo'lishi mumkin.

Hisobot oyi oxirida xarajatlar jamlab-taqsimlash va kalkulyatsiya qilish schyotlaridan "Asosiy ishlab chiqarish" schyoti debetiga o'tkazilgandan so'ng ularni tayyor mahsulot bilan tugallanmagan ishlab chiqarish o'rtasida taqsimlash zaruriyati tug'iladi.

¹ B.Qudbiev. Ishlab chiqarish xarajatlari hisobini takomillashtirish. Bozor, pul va kredit». –T.: 2005y. 16 bet

Rejalashtirish va hisobda yalpi tovar mahsulotlari hamda tugallanmagan ishlab chiqarish tushunchalari mavjud.

Yalpi mahsulot deb, hisobot davrida ishlab chiqarilgan hamma tayyor va yarim tayyor mahsulotlarning pul shaklidagi ifodasiga aytiladi. Shuningdek yalpi mahsulot tarkibiga chetga sotilgan yordamchi ishlab chiqarish sexlarining mahsulotlari va sanoat xarakteridagi bajarilgan ish va xizmatlar hamda korxonaning o'z kapital qurilish va sanoatga taalluqli bo'lmagan ishlab chiqarish hamda xo'jaliklar uchun bajarilgan ishlar ham kiritiladi.

Tovar mahsuloti deyilganda chetga sotish uchun mo'ljallangan tayyor mahsulot, bajarilgan ish va xizmatlarning pul shaklidagi ifodasi tushuniladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish deb, texnologik jarayonda ko'zda tutilgan hamma ishlab chiqarish bosqichini o'tmagan, texnika nazorati tomonidan tekshirib qabul qilinmagan buyum va mahsulotlarga aytiladi. Tugallanmagan ishlab chiqarish deb, 100%lik tayyor mahsulot darajasiga kelmagan, tayyor mahsulot tariqasida ko'rilmaydigan, bundan kelib chiqib, xaridorga sotib bo'lmaydigan mahsulot qismiga aytiladi. Tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini va uni tayyor mahsulot darajasiga qanchalik yaqinligini aniqlash buxgalteriya hisobi uchun juda muhimdir. Bu turdagi ishlab chiqarish tarkibiga qayta ishlash jarayonidan o'tgan xom-ashyo, material va yarim tayyor mahsulotlar o'zi tayyor holga keltirilgan, ammo texnika nazorati bo'limi tomonidan qabul qilinmagan mahsulotlar kiradi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini aniqlash uchun mahsulot ishlab chiqarishda qatnashadigan detal, qism va shu kabilarning harakati hisobini yuritish lozim. Mahsulot ishlab chiqarishning har bir fazasida vaqti-vaqti bilan mavjud tugallanmagan ishlab chiqarishlarni tekshirish, hisob ma'lumotlarini inventarizatsiya ma'lumotlari bilan taqqoslash lozim.

Tugallanmagan ishlab chiqarish tarkibiga qayta ishlash jarayonidan o'tgan xom ashyo, material va yarim tayyor mahsulotlar, detal va uzellar, belgilangan sinov shartlaridan o'tmagan mahsulotlar, o'zi tayyor holga keltirilgan, ammo texnik nazorat bo'limi tomonidan qabul qilinmagan mahsulotlar kiradi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish korxona aylanma aktivlari tarkibiga kirib, uning mazkur aktivlar tarkibida tutgan o'rni yuqoridagi 1-chizmada keltirilgan.

Hisobot oyi davomida ishlab chiqarish xarajatlarini tayyor mahsulot va tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha alohida hisobga olib borishning imkoniyati yo'q. Shuning uchun hisobot oyi oxirida jami xarajatlar tugallangan ishlab chiqarish bilan tugallanmagan ishlab chiqarish o'rtasida taqsimlanadi. Buning uchun xarajatlarning umumiy vedomosti tuzilib borilishi va ularni taqsimlanishi amalga oshiriladi.

Jami ishlab chiqarish xarajatlari summasidan hamma chiqarib tashlashlar va hisobot oyi oxiriga tugallanmagan ishlab chiqarishga to'g'ri keladigan xarajatlar olib tashlanganidan keyin tovar mahsulotiga to'g'ri keladigan xarajatlar miqdori kelib chiqadi. Demak, tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini to'g'ri aniqlash va uni to'g'ri baholash korxonada tovar mahsuloti tannarxini to'g'ri aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham korxonalarda vaqti-vaqti bilan tugallanmagan ishlab chiqarish inventarizatsiya qilinadi.

Inventarizatsiya o'tkazish haqidagi nizomga muvofiq korxonalarda inventarizatsiya bir yilda bir marta yillik hisobot tuzilishidan avval o'tkaziladi. Undan tashqari, ishlab chiqarish xususiyatlari va shart-sharoitlari hisobga olingan holda tegishli vazirlik va boshqarmalar tomonidan belgilangan muddatlarda ham inventarizatsiya o'tkazilishi zarur.

Mamlakatimizda markazlashgan boshqaruv va xalq xo'jaligi bo'g'inlari faoliyatini qat'iy tartibga solish tizimi amal qilayotgan iqtisodiy sharoitda keyingi o'n yilliklar davomida hisob yuritish asosan tashqi hisobot berish vositasi kabi rivojlandi va korxona darajasida qarorlar qabul qilish jarayoniga sezilarli ta'sir o'tkazmadi. Ma'lumki, "korxonalar xo'jalik mustaqilligiga erishgan va yakka faoliyat yuritayotgan, tashqi muhitga moslashish qiyinlashgan sharoitda ro'y berayotgan jarayonlarni tahlil qilish va ta'sirchan nazoratni amalga oshirish uchun puxta ishlab chiqilgan hisob yuritish usullari hamda uslublari talab etiladi. Shuning uchun turli boshqaruv qarorlarini qabul qilish vositasi sifatida boshqaruv hisobining ahamiyati seeilarli darajada oshmoqda. Korxonada xarajatlar hisobini

yuritish tizimi, ayniqsa bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonani boshqarish tizimining markaziy bo'g'ini hisoblanadi. Ushbu bo'g'inda amaldagi sarf-xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar to'planadi, demak, ehtimoliy foydani ob'ektiv baholash uchun asos yaratiladi"².

Sarf-xarajatlarni hisoblash zarurati, ularning ishlab chiqarish natijalari bilan tenglashtirish imkoniyati korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlash va xo'jalik faoliyati iqtisodiy samaradorligini baholash uchun bosh negizdir. Bunday sharoitda ishlab chiqarish natijalariga sarf-xarajatlarni boshqarish tizimining yaratilishi, eng maqbul boshqaruv va moliyaviy karorni ishlab chiqish uchun asos bo'lishi lozim. Shuning uchun sarf-xarajatlar darajasi, tuzilmasi va xususiyatlari tahlili, rentabellik omillarini baholashga ishonchli asos bo'la olmaydi.

Bu borada, ta'kidlash jozki, bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi sanoat korxonalarida mavjud an'anaviy boshqaruv hisobi tizimi samarasizligining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari to'g'risidagi tezkor bo'lmagan axborot tarkibida ko'pincha noto'g'ri ma'lumotlar bo'lib, samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish va tannarxni kalkulyatsiyalashning an'anaviy uslublari doirasida qo'llanadigan ustama xarajatlarni tayyor mahsulot turlari bo'yicha taqsimlash usullari faqat tahminiy baholash imkonini beradi. O'z navbatida, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda xato ma'lumotlardan foydalanish ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini nazorat qilishning samarasizligi va noto'g'ri narx siyosati yuritilishiga sabab bo'ladi;

- amalda hisob yuritish jarayonida sarflar odatda umumlashtiriladi, so'ngra kalkulyatsiyalash tizimida mahsulot turlari bo'yicha shartli ravishda taqsimlanadi. Bunda kalkulyatsiyalash hisob-kitoblarining mehnat xarajatlari ko'payadi, tannarx ko'rsatkichlari haqiqatdagidan uzoqlashadi va boshqaruv uchun yaroqsiz holatga keladi.

² Каморджанова Н., Карташова И. Бухгалтерский финансовый учет: Учеб. пос. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 285 б.

Hozirgi paytda respublikamizda bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiy tizim shakllanmoqda. Bunday sharoitda korxonaning tashqi muhit o'zgarishlariga moslashuvi murakkablashadi, korxonani samarali boshqarish va uning faoliyati bo'yicha maqbul qarorlar qabul qilish uchun ob'ektiv axborotni shakllantirishning ahamiyati kuchayadi. Ushbu sohada tadqiqotlar olib borilishi tannarxni hisoblashning yanada mukammal uslublarini izlash uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltiradi. Buxgalteriya hisobining milliy standartlari korxonaga tanlangan hisob siyosati doirasida hisob yuritishning maqbul turini qo'llash va uning ko'pgina jihatlarini mustaqil ravishda belgilash imkonini beradi. Shuning uchun boshqaruv hisobi tizimini shakllantirish, qaror qabul qilish uchun qanday ma'lumotlar zarurligiga bog'liq. "Resurslar cheklanganligi, asosiy xom ashyo va energiya manbalari narxlari kun sayin ortib borayotgan sharoitda korxonalar o'z pirovard maqsadiga erishish uchun birinchidan, mahsulotlarni sotish bahosini oshirish, yohud ularning tannarxini tushirishlari lozim. Mahsulotlarni sotish narxlari korxonalar xohish-ishtiyoqiga bevosita bog'liq bo'la olmaydi, zero, ular bozorda, talab va taklif qonuniga asosan o'zgaradi. Xarajatlar esa xo'jalik yurituvchi sub'ekt ichida shakllanib, ularning darajasini nazorat qilish korxona menejmentiga bog'liq bo'ladi. Aynan shu paytda, ishlab chiqarish xarajatlari hisobini takomillashtirish va ularni boshkarishda zamonaviy usullarni qo'llash ayni muddaodir"³.

Respublikamizda iqtisodiy islohotlarning hozirgi davrida korxonalarning mavjud resurslaridan yanada samaraliroq foydalanish va buning natijasida dunyo bozoriga raqobatbardosh mahsulot bilan chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu vazifadan kelib chiqqan holda «yuqori sifat, nisbatan pastroq narxda» shiorini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Dunyo bozoridagi raqobat hozirgi kunda shunga olib keldiki, bozor ishtirokchilari o'z mahsulotlarining tannarxidan pastroq narxlarga sotishlariga to'g'ri kelmoqda va bunday holatda pirovard maqsad, foyda olishga faqatgina mahsulot sifatiga zarar etkazmagan holda xarajatlarni tejash orqali erishiladi. Xarajatlarni tejashga esa, ular sodir bo'ladigan har bir bosqich

³ Karimov A va boshqalar. Buxgalteriya hisobi. Darslik. –T.: Sharq. 2004. 252 bet

imkoniyati puxta o'rganilib, ulardagi rezervlarni jalb etish hisobiga amalga oshiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subektlarga o'z ishlab chiqarish faoliyati va kelajak istiqbolli rivojlanish rejalarini tuzishda va korxonani boshqarishda ham mustaqillik berish, korxonalar hozirgi, kun sayin oshib borayotgan raqobat sharoitida, sifat jihatidan aniq, to'g'ri va albatta asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilishga imkon beruvchi axborot tizimiga ega bo'lishlari zarur. Moliyaviy hisob hozirgi davrda mavjud axborot tizimining asosiy bo'g'ini sifatida barcha pog'onalardagi menejerlarni zaruriy axborot bilan ta'minlamaydi. O'z mohiyati jihatidan ushbu hisob turi bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning rivojlanish strategiyasi va faoliyat yurgizish taktikasi uchun zaruriy bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlari haqidagi axborotni to'la miqdorda etkazib bera olmaydi. Bularning barchasi ishlab chiqarish xarajatlari hisobini rivojlantirishni va uning uslublarini korxonalarni boshqarishda keng ko'lamda qo'llashni taqozo etadi. "Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha boshqaruv hisobi tizimining asosiy maqsadi, oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilishni ta'minlaydigan axborot tizimiga ega bo'lishdir"⁴. Ushbu axborot manbalari esa, korxona quyi pog'onasidan boshlab shakllana boshlaydi. Shu o'rinda, shakllanayotgan axborotni guruhlab, birlamchi qayta ishlab, keyingi pog'onaga uzatish hamda boshqaruv samarasini oshirishning tasirchan vositalaridan biri, korxonaning tashkiliy tuzilmasi ichida moliyaviy javobgarlik markazlarini yaratishdir. Javobgarlik markazlari bo'yicha hisob yuritish firma ichki boshqaruvini ta'minlaydigan korxonaning asosiy tizimlaridan biridir. Javobgarlik markazlarini yaratish tashkilot bo'linmalarini boshqarishning asosi, biznesni samarali boshqarishga yordam beruvchi tub jihatlarni boshqarishning o'zagidir. Korxonani moliyaviy javobgarlik markazlari orqali boshqarish - bu biznesni tezkor boshqarmokchi va unga ta'sir etmoqchi bo'lganlar uchun vosita bo'lib, u:

⁴ Bobojonov O. Boshqaruv hisobi. Darslik –T.: Moliya. 155-bet

- korxona rivojlanishining yo'nalishi va sur'atlari haqida muntazam tasavvurga ega bo'lish va rivojlanish jarayoniga ta'sir ko'rsatish;
- yakuniy natijaga nima hisobidan erishilganligi, amalda kim bunga harakat qilganligini tushunish;
- korxonaning qaysi bo'g'inlari harakatni sekinlashtirayotganligini bilish;
- kompaniyaning eng samarali joylarini, uning zaifroq qismlarini aniqlash va ularga ta'sir ko'rsatish orqali eng katta samaraga erishish kabi maqsadlarda ishlatiladi.

Mahsulot ishlab chiqarish va mehnat unumdorligi oshgan sari materiallarni xalq xo'jaligidagi roli oshib borishiga mos holda, ularni tejab-tergab sarflash ustidan nazorat qilishning ahamiyati ham ortib boradi. Ishlab chiqarishni to'g'ri tashkil etish va me'yorida amalga oshirish uchun materiallarning zarur turlari bilan o'z vaqtida kerakli miqdorda ta'minlab turish kerak. Shuning uchun korxona moddiy texnika rejasining bajarilishi ustidan nazorat qilib borish va xodimlarni moddiy-texnika ta'minotida ro'y berayotgan kamchiliklar to'g'risida o'z vaqtida xabardor qilib turish materiallar hisobining eng asosiy vazifalardan biridir.

Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari hisobini to'g'ri va aniq yuritish korxona foydasini oshirishga, mahsulot tannarxini pasaytirishga va shu bilan bir qatorda ortiqcha aylanma mablag'larni bekorga sarf qilishni oldini oladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari hisobini yuritishdan maqsad - tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha hisob axborotlarini foydalanuvchilarga to'g'ri, to'liq, va o'z muddatida etkazib berishdan iboratdir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ishlab chiqarish xarajatlarini buxgalteriyada hisobga olishning asosiy vazifalari quyidagilardan iboratdir:

- korxonada tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini o'z vaqtida, to'g'ri, to'liq va aniq hisobga olish;
- mahsulot ishlab chiqarishda korxona asosiy va aylanma mablag'lardan unumli foydalanish yo'llarini topish;
- korxonalarda iqtisodiy tejash rejimiga rioya qilishni ta'minlash;

- tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxini tahlil qilish;
- tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini buxgalteriya schyotlari va hujjatlarida to'g'ri, to'liq va o'z muddatida aks ettirish;
- tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini moliyaviy hisobot shakllarida to'g'ri, to'liq va o'z muddatida umumlashtirish va baholash;
- tugallanmagan ishlab chiqarish birligining tannarxini aniq hisoblab borish va xarajatlarni pasaytirish yo'llarini aniqlash;

Korxonalarda tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari va soliqqa tortish hisobini tartibga soluvchi asosiy hujjat - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot(ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va realizatsiya xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom» bo'lib hisoblanadi. Demak, tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishning asosiy yo'nalishi bu sub'ektning ishlab chiqarish faoliyati ustidan nazorat o'rnatish va ushbu faoliyatni amalga oshirishda sarflanadigan xarajatlarni boshqarishdir.

2. Tugallanmagan ishlab chiqarishni shakllanishi va uni baholash usullari

Moliyaviy hisobotlardagi «tayyor mahsulot» moddasi bo'yicha (170-satr) ishlab chiqarishi tugallangan, sinov va qabul qilishdan o'tgan, buyurtmachilar bilan shartnoma shartlariga ko'ra barcha qismlar bilan butlangan va texnik shartlar hamda standartlarga muvofiq bo'lgan buyumlar qoldiqlarining, ko'rgazmada bo'lgan va boshqa korxonalarga komissiyaga (konsignatsiyaga) topshirilgan, tayyor mahsulotni hisobga olish hisobvaraqlarida (2800) hisobga olinadigan tayyor mahsulotning haqiqiy ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatiladi. Ko'rsatilgan talablarga javob bermaydigan mahsulot va topshirilmagan ishlar tugallanmagan, deb hisoblanadi va tugallanmagan ishlab chiqarish tartibida ko'rsatiladi. «Tugallanmagan ishlab chiqarish» moddasi korxonaning turli tsexlarida ishlab chiqarilgan, lekin hali ishlab chiqarilishi yakunlanmagan mahsulot xarajatlarining summasini aks ettiradi.

Ishlov berishning barcha bosqichlarini o'tmagan, texnik nazorat bo'limi tomonidan qabul qilinmagan, buyurtmachilar tomonidan olinmagan mahsulotlar tugallanmagan ishlab chiqarishlar hisoblanib, ularga tegishli xarajatlar esa tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari deyiladi. Ishlab chiqarilib omborga topshirilgan mahsulotlar xarajatlarini aniqlashdan oldin bu xarajatlarni tugallanmagan ishlab chiqarishlar xarajatlaridan ajratib olish kerak, chunki oy davomida bu ikki xil xarajat birga hisobga olib boriladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishlar hajmini aniqlash uchun detal, uzel va shu kabilarni qoldiqlari harakati hisobini yuritish lozim. Ishlov berishning har bir bosqichida vaqti-vaqti bilan mavjud tugallanmagan ishlab chiqarishlarni tekshirish, hisob ma'lumotlarini inventarizatsiya ma'lumotlari bilan taqqoslash kerak.

Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari harakatini miqdoriy tezkorlik hisobi sexlarning dispetcherlik byuro xodimlari tomonidan olib boriladi. Lekin tugallanmagan ishlab chiqarishlar xarajatlarning qoldiqlari to'g'risidagi ma'lumotlarni faqat tugallanmagan ishlab chiqarishlarni inventarizatsiya qilish yo'li bilan aniqlash mumkin.

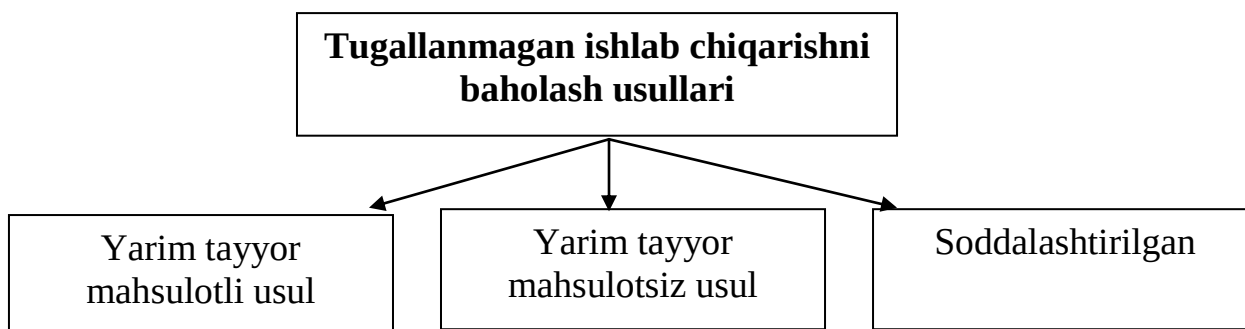
Doim bir oydan ikkinchi oyga o'tadigan tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlariga ega bo'lgan ishlab chiqarishda tayyor mahsulotga tegishli xarajatlarni aniqlash uchun ularni har oyda baholab turish kerak. Bunda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot tannarxini aniqlash uchun oy boshiga Qolgan tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlariga oy davomida qilingan xarajatlarni qo'shib hisobdan chiqarilgan, qaytarilgan hamda oy oxiriga qolgan tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari summasini olib tashlash kerak. Shuning uchun tugallanmagan ishlab chiqarishlar qoldiqlarini to'g'ri aniqlash va ularni baholash muhim ahamiyatga ega. Tugallanmagan ishlab chiqarishlar qoldiqlarini aniqlash va baholashdagi noaniqliklar ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxini noto'g'ri aniqlashga olib keladi.

Buyurtma usulida hisob yurituvchi yakka va mayda seriyali ishlab chiqarishlarda tugallanmagan ishlab chiqarishlar, odatda baholanmaydi. Tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati tugallanmagan buyurtma xarajatiga teng. Yirik seriyali va ko'plab ishlab chiqaradigan korxonalarda tugallanmagan ishlab chiqarishlar har oyda baholanadi. Baholash usulidagi farq ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish usuliga bog'liq.

Tugallanmagan ishlab chiqarishni baholashning bir necha usuli mavjud. Bunday baholash texnologik jarayonning xususiyati va moddiy hamda ishlov xarajatlarining barcha ishlab chiqarish xarajatlaridagi salmog'iga bog'liq. Masalan, moddiy xarajatlar katta salmoqqa ega bo'lgan sanoat korxonalarida, jumladan, to'qimachilik sanoatida, tugallanmagan ishlab chiqarish faqat xom- ashyo va material qiymati bo'yicha baholanadi. Lekin yillik hisobot tuzilayotganda tugallanmagan ishlab chiqarishning qiymatiga ishlab chiqarish xarajatlarining summasi rejali summalarda qo'shiladi (1-chizma).

Yarim tayyor mahsulotli usulda har bir oldingi qayta ishlov mahsuloti keyingi qayta ishlov uchun yarim tayyor mahsulot sanaladi yoki tashqariga sotishi mumkin. Bu yarim tayyor mahsulotlarni haqiqiy, normativ yoki rejaviy tannarx bo'yicha, yohud hisob-kitob yoki mahsulotni chiqarib yuborish baholari bo'yicha baholash zaruratini belgilaydi. Bu variantda yarim tayyor mahsulotlar qiymati

alohida - “O’zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar” degan moddada aks ettiriladi.

1-chizma. Tugallanmagan ishlab chiqarishni baholash usullari⁵

Yarim tayyor mahsulotsiz variantda har bir qayta ishlov bo’yicha, asosan, faqat ishlov berishga ketgan xarajatlar olinadi. Tayyor mahsulot tannarxi xom ashyo, dastlabki materiallar xarajatlari, ishlovga berilgan barcha qayta ishlovlar xarajatlari va ishlab chiqarish xarajatlarini umumlashtirish bilan hisob qilinadi. Bunda faqat tayyor mahsulot tannarxi kalkulyatsiya qilinadi.

Misol. Mashinasozlik zavodida stanoklar tayyorlov va yig’uv sexlarida ishlab chiqariladi. Demak, buyumlar har xil ishlab chiqarish bosqichida va har xil miqdorda sexlarda tugallanmagan ishlab chiqarish bo’lib qoladi. Inventarizatsiya dalolatnomasi bo’yicha oy boshiga quyidagi ma’lumotlar mavjud:

- tayyorlov sexida 6 – operatsiyada – 10 dona
- yig’uv sexida 2 – operatsiyada 2 dona

Tayyorlov sexida tugallanmagan ishlab chiqarishni baholash uchun ma’lumotlar:

- bir stanok uchun material xarajatlari – 340 so’m,
- to’liq ishlov berish uchun ish haqi – 100 so’m,
- oltita operatsiyalar bo’yicha – 80 so’m.

Yig’uv sexida bir stanok uchun material xarajati – 300 so’m, to’liq ishlov berish bo’yicha ish haqi – 70 so’m, inventarizatsiya vaqtiga esa – 50 so’m sarflangan. Ishlab chiqarish hisobi yarim tayyor mahsulotsiz variantda yuritilganda to’g’ri xarajatlar bo’yicha tugallanmagan ishlab chiqarish quyidagicha aniqlanadi(1-jadval):

⁵ Chizma muallif tomonidan tayyorlangan

1-jadval**Tayyor mahsulotsiz variantda yuritilganda to'g'ri xarajatlari bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarish**

Tayyorlov sexi	summa	Yig'uv sexi:	summa
Materiallar 340 x (10+15)	8500	Materiallar (300x15)	4500
Ish haqi (80x10)+(100x15)	2300	Ish haqi (50x15)	750

Ishlab chiqarish hisobi yarim tayyor mahsulotli variantda yuritilganda bu misolni ma'lumotlari quyidagi ko'rinishda bo'ladi(2-jadval). Ikkala holda ham tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati bir xilda (16050 so'm). Demak, ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi to'g'ri hisoblangan. Sexlar bo'yicha natijalar har xil bo'ladi. Masalan, yarim tayyor mahsulotsiz variantda barcha buyumlar, inventarizatsiya paytida qaysi sexda bo'lishdan qat'iy nazar, faqat ma'lum sex xarajatlari bo'yicha baholanadi. Shunday qilib, tugallanmagan ishlab chiqarish yarim tayyor mahsulotsiz variantda baholashda tayyor mahsulot tannarxidagi sex xarajatlari ulushini butun korxona bo'yicha aniqlash mumkin, lekin mazkur sex tomonidan ishlab chiqarilgan buyumlarning sex tannarxini aniqlash mumkin emas.

2-jadval**Ishlab chiqarish hisobi yarim tayyor mahsulotli variantda yuritilganda tugallanmagan ishlab chiqarishni baholash**

Yig'uv sexi	so'm
Materiallar:	
Tayyorlov sexi bo'yicha (340x15)	5100
Yig'uv sexi bo'yicha (340x15)	4500
Ish haqi:	
Tayyorlov sexi bo'yicha (100x15)	1500
Yig'uv sexi bo'yicha (50x15)	750
jami	11850
hammasi	16050

Sex mahsuloti tannarxini aniqlash uchun shu sexning tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'ini faqat mazkur sex xarajatlari bo'yicha baholash kerak. Shu maqsadda tugallanmagan ishlab chiqarish baholanadi va "o'z sex xarajatlari bo'yicha", ya'ni birinchi vujudga kelgan sex xarajatlari bo'yicha deb ko'rsatiladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishni baholash bo'yicha yuqorida keltirilgan hisoblardan ko'rinib turibdiki, asosiy ma'sad to'g'ri xarajatlarni aniqlashdan iborat. To'g'ri xarajatlar (materiallar, asosiy ish haqi) har bir kalkulyatsiya ob'ekti (buyum, detal va sh.k.) bo'yicha amaldagi normalarga asosan hisoblab topiladi. Qolgan xarajatlar to'g'ri xarajatlarga nisbatan foiz hisobida topiladi:

- transport – tayyorlov xarajatlari va qaytariladigan chiqindilar materiallarning normativ qiymatiga nisbatan;

- normativ kalkulyatsiyasida belgilangan foiz hisobidagi ishlab chiqarish ishchilarning qo'shimcha haqlari – norma bo'yicha asosiy ish haqiga nisbatan;

- ijtimoiy sug'urtaga ajratma – norma bo'yicha asosiy va qo'shimcha ish haqlariga nisbatan;

- mashina va uskunalarni asrash va ulardan foydalanish xarajatlari – uskunalar bir soatlik ishining smeta stavka (xarajat)lari va uskunalarining sarflangan normalashtirilgan ish vaqti miqdori bo'yicha, lekin keyinchalik ularni norma bo'yicha asosiy ish haqi summasiga nisbatan hisoblash yo'li bilan;

- umumishlab chiqarish xarajatlari – norma bo'yicha ikkita ko'rsatkich summasiga nisbatan (ish haqi va mashina va uskunalarini asrash va ulardan foydalanish xarajatlari).

Tugallanmagan ishlab chiqarishlarni baholashning soddalashtirilgan usuli ham qo'llaniladi: ish haqi summasini operatsiyalar bo'yicha hisoblamasdan, oldingi sex bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarishlar turgan sexning o'rtacha 50% to'liq ish haqisini oladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish inventarizatsiyasini tarkibida dispetcherlik buyurosi, buxgalteriya va uchastka masterlari xodimlari bo'lgan inventarizatsiya komissiyasi o'tkazadi. Inventarizatsiya natijalari dalolatnoma bilan rasmiylashtirilib, unda tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari detallar, uzellar va ularga ishlov berish bosqichlari bo'yicha aks ettiriladi. Tugallanmagan ishlab chiqarish dalolatnomasi faqat yaroqli detal, uzel va shu kabilar bo'yicha tuziladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishlar bo'yicha inventarizatsiya dalolatnomalari buxgalteriyaning ishlab chiqarish guruhiga topshiriladi va u erda ular ishlab

chiqiladi, ya'ni agar farqi bo'lsa, taqqoslash vedomosti tuziladi, tugallanmagan ishlab chiqarishlar baholanadi va aniqlangan og'ishishlar (ortiqcha yoki kamomad) hisob registrlarida tegishli yozuvlar bilan tartibga keltiriladi. Amalda bu hisoblar kalkulyatsiya vedomosti yoki ishlab chiqarish analitik hisobi vedomostlarida buyumlarning guruhlar yoki turlari bo'yicha bajariladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxiga brakdan ko'rilgan yo'qotishlar, ixtisoslashgan maxsus inventar va xo'jalik jihozlari qiymati qo'shilmaydi. Bu xarajatlar faqat tayyor mahsulotlar tannarxiga qo'shiladi. Agar brakdan ko'rilgan yo'qotishlar oy oxiriga xali tugatilmagani ma'lum buyurtmaga tegishli bo'lsa, ular tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladi.

3. Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini buxgalteriya schyotlari va hujjatlarida aks ettirish xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasining "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobi schyotlari rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma" nomli 21-son BHMSga muvofiq tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari 2010 "Asosiy ishlab chiqarish" schyotining hisobot davri oxiridagi qoldig'i orqali aniqlanadi. Shuningdek, 2010 "Asosiy ishlab chiqarish" schyoti, 2310 "Yordamchi ishlab chiqarish" schyoti va 2710 "Xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar" schyotlari bo'yicha oy oxiridagi qoldiqlar hisobot davri oxiridagi tugallanmagan ishlab chiqarishning tannarxini ko'rsatadi.

"Xarajatlar tarkibi... to'g'risidagi" Nizomga muvofiq tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish xususiyatlaridan kelib chiqqan holda quyidagi xarajatlar elementlaridan tashkil topadi:

- ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;
- ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha analitik hisob xarajatlarning turlari va chiqarilayotgan mahsulotlarning turlari bo'yicha yuritiladi. Xarajatlarning yuzaga kelish joylari va boshqa belgilari bo'yicha guruhlanishi shuningdek, kalkulyatsion hisob alohida schyotlar tizimida amalga oshiriladi.

Ushbu schyotlarning tarkibi va foydalanish uslubiyatini har bir korxona o'zining ishlab chiqarish faoliyati, tuzilishi, boshqarishni tashkil etish xususiyatlariga qarab belgilaydi.

**Asosiy ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini
buxgalteriya schyotlari orqali shakllanishi**

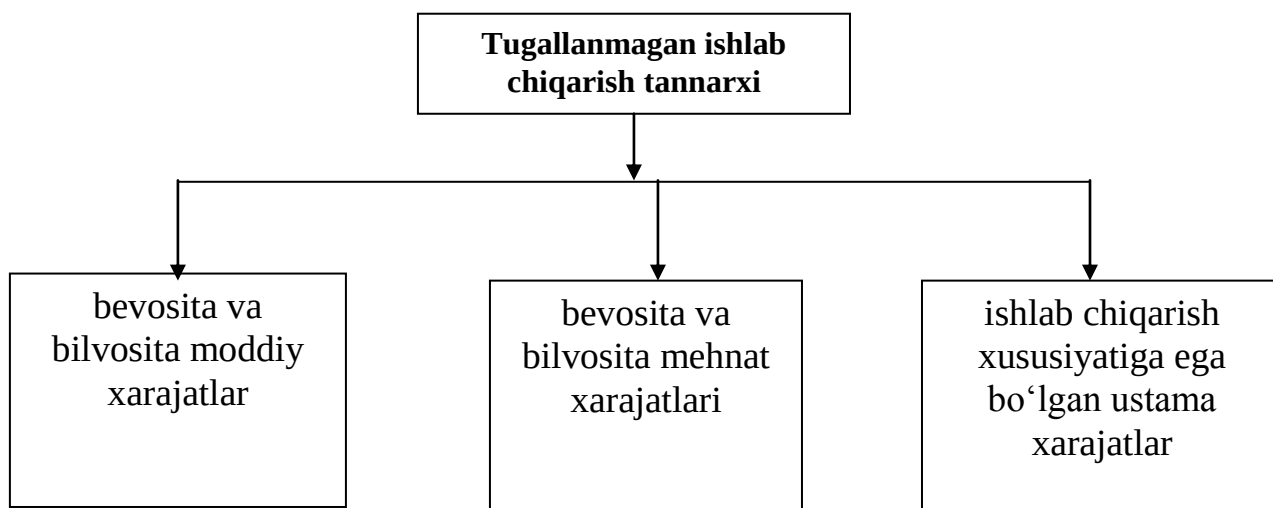
T/r	Xo'jalik muomalalarining mazmuni	Schyotlarning bog'lanishi	
		Debet	Kredit
1	Bevosita mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)da qatnashadigan asosiy vositalarning eskirishi	2010	0211-0299
2	Mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatishga taalluqli bo'lgan nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi	2010	0510-0590
3	To'g'ri material xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatishga hisobdan chiqarildi	2010	1010-1090
4	Chorvachilik mahsulotini olish uchun hayvonlarni so'yish (hayvonlar qiymati)	2010	1110, 1120
5	Yordamchi tsexlarning xarajatlarini asosiy ishlab chiqarishning mahsuloti va xizmatlari tannarxiga kiritish	2010	2310
6	Umumishlabchiqarish xarajatlarining asosiy ishlab chiqarish mahsuloti va xizmatlarining tannarxiga kiritilishi	2010	2510
7	Asosiy ishlab chiqarishdagi sug'urta xarajatlari	2010	6510
8	Asosiy ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha maqsadli davlat jamg'armalariga ajratmalar	2010	6520
9	Asosiy ishlab chiqarish xodimlariga mehnat haqi to'lash bo'yicha summalar hisoblandi	2010	6710
10	Mahsulotni xaqiqiy tannarx bo'yicha ishlab chiqarish	2810	2010
11	Asosiy ishlab chiqarishda aniqlangan moddiy qiymatliklarning kamomadi	5910	2010
12	<i>Tugallanmagan mahsulotni qayta baholash:</i> <i>a) qiymatining oshirilishi</i> <i>b) qiymatining kamaytirilishi</i>	<i>2010</i> <i>3290</i>	<i>6230</i> <i>2010</i>
13	Asosiy tsexlarda aniqlangan tugallanmagan ishlab chiqarishning ortiqchalari kirim kilindi	2010	9390
14	<i>Asosiy, yordamchi ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklardagi, umumishlabchiqarish omborlaridagi materiallar, tugallanmagan ishlab chiqarishning ortiqchalari kirim qilindi</i>	<i>2010,</i> <i>2310,</i> <i>2510,</i> <i>2710</i>	<i>9390</i>
15	<i>Tabiiy ofatlar, yong'in va shu kabilar natijasida tugallanmagan ishlab chiqarishdagi yo'qotishlar hisobdan chiqarildi</i>	<i>9720</i>	<i>2010</i>
16	<i>Tabiiy ofat tufayli tugallanmagan ishlab chiqarishdagi yo'qotishlar</i>	<i>9720</i>	<i>2010,</i> <i>2110,</i> <i>2310</i>
17	<i>Tabiiy ofatlar, yong'in va shu kabilar natijasida tugallanmagan ishlab chiqarishdagi yo'qotishlar hisobdan chiqarildi</i>	<i>9720</i>	<i>2010</i>
18	<i>Xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarda ortiqcha tugallanmagan ishlab chiqarishning kirim qilinishi</i>	<i>2710</i>	<i>9390</i>
19	<i>Asosiy tsexlarda aniqlangan tugallanmagan ishlab chiqarishning ortiqchalari kirim kilindi</i>	<i>2010</i>	<i>9390</i>

Agar xarajatlarning vujudga kelish joyi va boshqa belgilari bo'yicha guruhlanishi hamda kalkulyatsion hisob alohida schyotlar tizimida hisobga

olinmasa, 2010 "Asosiy ishlab chiqarish" schyotining analitik hisobi ham korxonaning alohida bo'linmalari bo'yicha yuritiladi(3-jadval).

0810 "Tugallanmagan qurilish" schyotida (qurilish pudrat yoki xo'jalik usulida amalga oshirilishdan qat'i nazar) kapital qurilish smetalari, smeta-loyiha hisob-kitoblarida va titul ro'yxatlarida keltirilgan bino va inshootlarni barpo etish, uskunalar, asboblari, inventarlar va boshqa jihozlarni sotib olish bo'yicha xarajatlar hisobga olinadi.

Chetga ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlarning qiymati tayyor mahsulotlarni hisobga oluvchi schyotlarda (2800) aks ettirilmaydi. Ular bo'yicha haqiqiy xarajatlar, xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlardan 9130 "Bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar tannarxi" schyotiga hisobdan chiqariladi. Buyurtmachilarga joyida topshiriladigan va qabul qilish dalolatnomasi bilan rasmiylashtirilmagan mahsulotlar tugallanmagan ishlab chiqarish tarkibida qoladi.

2-chizma. Tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar
Yuqorida ta'kidlanganidek, tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari asosiy ishlab chiqarish xarajatlari, ya'ni mahsulot tannarxi tarkibida hisobot davri oxirida aniqlanadi, bu esa korxona buxgalteri oldida asosiy ishlab chiqarish xarajatlari to'g'ri, to'liq va o'z muddatida buxgalteriya hisobida aks ettirishni talab etadi. Shu ma'noda, mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxiga bevosita mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan, ishlab chiqarish texnologiyasi va uni tashkil etish bilan shartlangan xarajatlar kiritiladi (3-chizma).

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlar bilan guruhlariga ajratiladi (4-jadval):

- ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;
- ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha xarajatlar 2010-»Asosiy ishlab chiqarish» schyotida aks ettiriladi. Bunda, tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari inventarizatsiya yordamida aniqlanadi yoki me'yoriy (rejadagi) tannarx bo'yicha aks ettiriladi va 2010-»Asosiy ishlab chiqarish» schyoting debeti bo'yicha qoldik, sifatida chiqarib olinadi.

2010 «Asosiy ishlab chiqarish» schetining debetida mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bevosita bog'liq bo'lgan to'g'ri xarajatlar, shuningdek yordamchi ishlab chiqarish xarajatlari, brakdan ko'rilgan yo'qotishlar va asosiy ishlab chiqarishni boshqarish va xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan egri xarajatlar aks ettiriladi (4-jadval).

Yordamchi ishlab chiqarishlar asosiy ishlab chiqarish yoki korxonaning asosiy faoliyati uchun yordamchi (ko'makchi) bo'lgan ishlab chiqarishlar bo'lib, ular 2310 «Yordamchi ishlab chiqarish» schetida hisobga olinadi. Bu schet aktiv bo'lib, debetida yordamchi ishlab chiqarishlar bo'yicha qilingan xarajatlar, kreditida ishlab chiqarishi tugatilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning haqiqiy tannarx summasi aks ettiriladi. Bu schetning debeti hisobot davri boshiga qolgan tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari summasini ko'rsatadi.

2310 – schetidan xarajatlarni hisobga olishda quyidagi yordamchi ishlab chiqarishlar foydalanadi:

Bundan tashqari, bu schetda korxona balansida turgan ilmiy – tadqiqot va tajriba – konstruktorlik bo'linmalar xarajatlari ham aks ettirilishi mumkin.

Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari har bir xarajat turkumi va xususiyatiga mos keluvchi sintetik va analitik hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi. Masalan, material xarajatlari TMZ harakati bo'yicha hujjatlarda, mehnat haqi xarajatlari ish haqi bo'yicha hujjatlarda rasmiylashtiriladi. Yordamchi ishlab chiqarishlar tomonidan tayyorlangan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar quyidagi hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi:

- nakladnoylar – omborga topshirilgan tayyorlangan instrumentlar miqdorini ko'rsatib;
- ta'mirlangan ob'ektlarni qabul qilish – topshirish dalolatnomasi – bajarilgan va topshirilgan ta'mirlash ishlariga;
- yo'l varaqalari – transport sexining tashigan yuk hajmiga;
- bosh energetik, bosh texnolog, bosh mexaniklarning bergan ma'lumotlari (spravkalari) – oddiy ishlab chiqarishlar tomonidan bajarilgan ishlar xizmatlar hajmiga. Yordamchi ishlab chiqarishlar, mahsulotlari xizmat va ishlari korxona ichida asosiy va yordamchi sexlar, zavod boshqarmasi tomonidan iste'mol qilinishi va chetga sotilishi ham mumkin.

Tugallanmagan ishlab chiqarishlarga ishlab chiqarish jarayonining barcha texnologik bosqichlaridan o'tmagan mahsulotlar hamda komplektlanmagan, sinovdan va texnik qabuldan o'tmagan buyumlar kiradi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishni baholashning turli usullari mavjud: haqiqiy o'lchov, donabay o'lchov, hajmini o'lchash, shartli qayta baholash. Ommaviy yoki seriyali ishlab chiqarishda hisobot davrining oxiriga tugallanmagan ishlab chiqarishlar qoldiqlari normativ yoki rejadagi ishlab chiqarish tannarxi (to'liq yoki to'liqmas) bo'yicha, bevosita xarajat moddalari bo'yicha hamda xomashyo, materiallar va yarim fabrikatlar qiymati bo'yicha baholanadi.

“Tovar-moddiy zaxiralar” nomli 4-son BHMSga muvofiq tugallanmagan ishlab chiqarish, ish va xizmat ko'rinishidagi korxona aktivlari ham tovar- moddiy zaxiralar hisoblanadi. Mazkur standartga muvofiq, korxona buxgalteri

tugallanmagan ishlab chiqarishni ham har chorakda inventarizatsiyadan o'tkazib turishi talab etiladi. Chunki, tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari buxgalteriya hisobining asosiy vazifalaridan biri bu ularni belgilangan muddat va tartiblar asosida nazorat qilish hisoblanadi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishni inventarizatsiya qilish jarayonida quyidagi masalalarni o'rganish zarur:

- xarajatlar hisobini ahvoli;
- inventarizatsiya o'tkazishning o'z vaqtidaligi va to'g'riligi;
- inventarizatsiya natijalarini aks ettirishning ishonchliligi;
- tugallanmagan ishlab chiqarishning texnologiyasi va belgilangan me'yorlariga (agar ular korxonda tasdiqlangan bo'lsa) rioya qilinishi va uni baholashning to'g'riligi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishlarni inventarizatsiya qilish “Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va realizatsiya xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom” va u asosida ishlab chiqilgan tarmoq yo'riqnomalarida belgilangan tartibga muvofiq ularning hajmi va haqiqiy tannarxini aniqlash maqsadidan iborat.

Tugallanmagan ishlab chiqarishni inventarizatsiya qilishda quyidagi masalalar o'rganilishi zarur:

- mahsulotlar ishlab chiqarishi boshlangan (detallar, qismlar, agregatlar) va ishlab chiqarilishi va yig'ilishi tugatilmagan, ishlab chiqarishda bo'lgan haqiqatda borligini aniqlash;
- hisobga olinmagan yaroqsizini aniqlash;
- tugatilmagan ishlab chiqarishni haqiqiy jihozlanishi va qismlar bilan yig'ilishini ta'minlanganligini aniqlash;
- tugatilmagan ishlab chiqarish qoldig'ini bekor qilingan buyurtmalar, shuningdek, bajarilishi to'xtatib qo'yilgan buyurtmalar bo'yicha aniqlash;
- ishlab chiqarishda bo'lgan ishlab chiqarish boshlangan (detallar, qismlar, agregatlar) va mahsulotlar ishlab chiqarilishi va yig'ilishi tugatilmaganining haqiqiy qiymatini aniqlash.

Inventarizatsiyani boshlashdan oldin sexlarga kerak bo'lmagan barcha materiallar, sotib olingan detallar va yarim tayyor mahsulotlar, shuningdek mazkur bosqichda ishlov berilishi tugatilgan detallar, qismlar va agregatlar omborxonaga topshirilishi kerak.

Sexlardagi boshlab qo'yilgan tugallanmagan ishlab chiqarishlar va yarim tayyor mahsulotlar ularning miqdorini to'g'ri aniqlash va qulay sanalishini ta'minlaydigan tartibga keltirilgan bo'lishi kerak.

Ishlab chiqarilishi tugallanmagan mahsulotlarni (detailar, qismlar, agregatlar) qoldig'i haqiqatda sanash, tortish, o'lchash yo'li bilan tekshirilib amalga oshiriladi.

Ro'yxatlar har bir sex (uchastka, bo'linma) bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarishlar nomi, ularning tayyorlik darajasi, soni yoki hajmi, qurilish-montaj ishlari bo'yicha ish hajmi ko'rsatilib; tugallanmagan korxonalar, ularning navbatlari, obyektlar, ishga tushiriladigan majmualar, qaysiki ular bo'yicha hisob-kitoblar ular to'liq tugatilgandan keyin oraliq to'lovlarsiz amalga oshiriladi; konstruktiv elementlarning tugallanmagan qismlari va ishlarning turlari bo'yicha alohida tuziladi.

Ish joylarida qayta ishlanishi boshlanmagan xomashyo, materiallar va sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar tugallanmagan ishlab chiqarish ro'yxatiga kiritilmaydi, alohida inventarizatsiya qilinadi va alohida ro'yxatlarda qayd qilinadi. To'liq yaroqsiz deb topilgan detallar ham tugallanmagan ishlab chiqarish tarkibiga kiritilmaydi.

Bir xil bo'lmagan massa yoki qorishmadan iborat bo'lgan tugallanmagan ishlab chiqarishlar bo'yicha (sanoatning tegishli tarmoqlarida) inventarizatsiya ro'yxatlarida, Shuningdek, solishtirish vedomostlarida ikkita miqdoriy ko'rsatkich keltiriladi: ushbu massa yoki qorishma miqdori va uning tarkibiga kiruvchi xomashyo miqdori yoki materiallar (alohida nomlari bo'yicha). Xomashyo va materiallarning miqdori tarmoq yo'riqnomalari bilan belgilangan tartibda texnik hisob-kitob bo'yicha aniqlanadi.

Tugallanmagan kapital qurilish soni va hajmi inventarizatsiya paytida uning haq to'langan qismini hamda tekshirish yo'li bilan aniqlanadi. Inventarizatsiya dalolatnomalarida obyektning nomi va ushbu obyekt bo'yicha bajarilgan ishlarning, konstruktiv elementlarning, jihozlarning va h. k. har bir alohida turi bo'yicha ko'rsatiladi. Xususan, inventarizatsiya komissiyasi quyidagilarni tekshiradi.

- tugallanmagan kapital qurilish tarkibida montajga berilgan, lekin haqiqatda montaji boshlanmagan uskunani hisobda turganligi yoki yo'qligi;

- qurilishi butkul to'xtatilgan yoki vaqtincha to'xtatilgan qurilish obyektlarining ahvoli.

Mazkur obyektlar bo'yicha, qisman, ularni butkul to'xtatish sabablari va asoslarini aniqlash kerak.

Haqiqatda foydalanishga to'liq yoki qisman topshirilgan, qabul qilinishi va ishga tushirilishi tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtirilmagan, qurilishi tugallanmagan obyektlarga alohida dalolatnomalar tuziladi. Alohida dalolatnomalar tugallangan, lekin nima uchundir foydalanishga topshirilmagan obyektlarga ham tuziladi. Mazkur dalolatnomalarda ko'rsatilgan obyektlar foydalanishga topshirilishini rasmiylashtirishning kechiktirilganlik sabablari ko'rsatiladi.

Balansdan chiqarilishi kerak bo'lgan qurilishi tugatilgan obyektlarga, shuningdek, qurilishi amalga oshirilmagan obyektlar bo'yicha loyiha-izlanish ishlariga bajarilgan ishlar xususiyati va ularning qiymati to'g'risidagi ma'lumotlar qurilishning to'xtatilishi sabablari ko'rsatilib dalolatnomalar tuziladi. Buning uchun tegishli texnik hujjatlar, ishlar, bosqichlar topshirilganligi to'g'risidagi dalolatnomalar, qurilish obyektlarida bajarilgan ishlarni hisobga olish jurnali va boshqa hujjatlardan foydalanish kerak bo'ladi.

Binolar, inshootlar, mashinalar, uskunalar, energetik jihozlar va boshqa obyektlar qonunsiz kapital ta'mirlanganining inventarizatsiyasi bajarilgan ishlarni naturada tekshirish yo'li bilan amalga oshiriladi. Tugallanmagan kapital ta'mirlash bo'yicha ta'mirlanayotgan obyektning nomi, bajarilgan ishlarning nomi va

bajarilish foizi, bajarilgan ishlarning smeta bo'yicha va haqiqiy qiymati ko'rsatilgan dalolatnoma tuziladi.

Xulosa

Kurs ishida tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari hisobi va tahlili bo'yicha yuqorida keltirilgan fikr va mulohazalarni umumlashtirgan holda quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Tugallanmagan ishlab chiqarish deb, texnologik jarayonda ko'zda tutilgan hamma ishlab chiqarish bosqichini o'tmagan, texnika nazorati tomonidan tekshirib qabul qilinmagan buyum va mahsulotlarga aytiladi. Tugallanmagan ishlab chiqarish deb, 100%lik tayyor mahsulot darajasiga kelmagan, tayyor mahsulot tariqasida ko'rilmaydigan, bundan kelib chiqib, xaridorga sotib bo'lmaydigan mahsulot qismiga aytiladi. Tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini va uni tayyor mahsulot darajasiga qanchalik yaqinligini aniqlash buxgalteriya hisobi uchun juda muhimdir. Bu turdagi ishlab chiqarish tarkibiga qayta ishlash jarayonidan o'tgan xom-ashyo, material va yarim tayyor mahsulotlar o'zi tayyor holga keltirilgan, ammo texnika nazorati bo'limi tomonidan qabul qilinmagan mahsulotlar kiradi

2. Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari hisobini yuritishdan maqsad - tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha hisob axborotlarini foydalanuvchilarga to'g'ri, to'liq va o'z muddatida etkazib berishdan iboratdir.

Fikrimizcha, yuqoridagi maqsadga erishish hamda tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini buxgalteriyada hisobga olishda quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish talab etiladi:

- korxonada tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini o'z vaqtida, to'g'ri, to'liq va aniq hisobga olish;
- mahsulot ishlab chiqarishda korxona asosiy va aylanma mablag'lardan unumli foydalanish yo'llarini topish;
- korxonalarda iqtisodiy tejash rejimiga rioya qilishni ta'minlash;
- tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxini tahlil qilish;
- tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini buxgalteriya schyotlari va hujjatlarida to'g'ri, to'liq va o'z muddatida aks ettirish;
- tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini moliyaviy hisobot shakllarida to'g'ri, to'liq va o'z muddatida umumlashtirish va baholash;

- tugallanmagan ishlab chiqarish birligining tannarxini aniq hisoblab borish va xarajatlarni pasaytirish yo'llarini aniqlash;

Korxonalarda tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari va soliqqa tortish hisobini tartibga soluvchi asosiy hujjat - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot(ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va realizatsiya xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom» bo'lib hisoblanadi. Demak, tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishning asosiy yo'nalishi bu sub'ektning ishlab chiqarish faoliyati ustidan nazorat o'rnatish va ushbu faoliyatni amalga oshirishda sarflanadigan xarajatlarni boshqarishdir.

3. Tugallanmagan ishlab chiqarishni baholashning bir necha usuli mavjud. Bunday baholash texnologik jarayonning xususiyati va moddiy hamda ishlov xarajatlarining barcha ishlab chiqarish xarajatlaridagi salmog'iga bog'liq. Masalan, moddiy xarajatlar katta salmoqqa ega bo'lgan sanoat korxonalarida, jumladan, to'qimachilik sanoatida, tugallanmagan ishlab chiqarish faqat xom- ashyo va material qiymati bo'yicha baholanadi. Lekin yillik hisobot tuzilayotganda tugallanmagan ishlab chiqarishning qiymatiga ishlab chiqarish xarajatlarining summasi rejali summalarda qo'shiladi.

4. Tugallanmagan ishlab chiqarishni baholash bo'yicha yuqorida keltirilgan hisoblardan ko'rinib turibdiki, asosiy ma'sad to'g'ri xarajatlarni aniqlashdan iborat. To'g'ri xarajatlar (materiallar, asosiy ish haqi) har bir kalkulyatsiya ob'ekti (buyum, detal va sh.k.) bo'yicha amaldagi normalarga asosan hisoblab topiladi. O'lgan xarajatlar to'g'ri xarajatlarga nisbatan foiz hisobida topiladi:

- transport – tayyorlov xarajatlari va o'aytariladigan chio'indilar materiallarning normativ qiymatiga nisbatan;

- normativ kalkulyatsiyasida belgilangan foiz hisobidagi ishlab chiqarish ishchilarning o'o'shimcha haqlari – norma bo'yicha asosiy ish haqiga nisbatan;

- ijtimoiy sug'urtaga ajratma – norma bo'yicha asosiy va o'o'shimcha ish haqlariga nisbatan;

- mashina va uskunalarni asrash va ulardan foydalanish xarajatlari – uskunalarini bir soatlik ishining smeta stavka (xarajat)lari va uskunalarining sarflangan normalashtirilgan ish vaqti miqdori bo'yicha, lekin keyinchalik ularni norma bo'yicha asosiy ish haqi summasiga nisbatan hisoblash yo'li bilan;

- umumishlab chiqarish xarajatlari – norma bo'yicha ikkita ko'rsatkich summasiga nisbatan (ish haqi va mashina va uskunalarini asrash va ulardan foydalanish xarajatlari).

Tugallanmagan ishlab chiqarishlarni baholashning soddalashtirilgan usuli ham o'q'llaniladi: ish haqi summasini operatsiyalar bo'yicha hisoblamasdan, oldingi sex bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarishlar turgan sexning o'rtacha 50% to'liq ish haqisini oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

I. Me'yoriy-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi - T.: "O'zbekiston", 2015 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi. - T.: "O'zbekiston", 2012 yil.
3. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi. - T.: "Adolat", 2012 yil
4. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahriri) 2016 yil 13 aprel.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 22.12.2015 yildagi PQ-2455-son "O'zbekiston Respublikasining 2016 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi Qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevral 54-sonli Qaroriga ilova "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizom
7. O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan tasdiqlangan "Buxgalteriya hisobining milliy standartlari" 1998-2016 yillar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning asarlari

8. Karimov I.A. "Bosh maqsadimiz – mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo'l ochib berishdir" – T.: "O'zbekiston", 2016 y.

II. Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar

9. Boshqaruv hisobi-1. O'BAMA, 2008 y.
10. Gadoev E. va boshq. Yillik hisobot-2008. Toshkent: NORMA, 2009.- 597b.
1. Gadoev E. va boshqalar. Buxgalter uchun amaliy qo'llanma: ikki jildlik. Toshkent NORMA. 2010.
11. Moliyaviy hisob-1. o'quv qo'llanma. T.: O'BAMA Nashriyot - ma'lumot Markazi, 2009 y.
12. Hasanov B.A., Xashimov A.A. Boshqaruv hisobi: Darslik. – T.: Iqtisod va moliya, 2005 y.
13. Karimov A.A. va boshq. Buxgalteriya hisobi: darslik. - T.: "Sharq", 2004 y., 592-b.
14. Ortikov X.A. va boshqalar. O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standartlariga sharhlar to'plami. T.: "NORMA", 2010 y.
15. Ortikov X.A. va boshqalar. Buxgalteriya hisobi bo'yicha uslubiy qo'llanmalar to'plami. Toshkent, "NORMA", 2010 y.
16. Urazov K.B., Voxidov S.V., Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobining xususiyatlari. "ADIB NASHRIYOTI". T.: 2011y.
17. G'ulomova F.G'. Buxgalteriya hisobini mustaqil o'rganish uchun qo'llanma. T.: "Norma", 2010 y.

III. Internet saytlari

www.gov.uz(O'zbekiston Respublikasi hukumat portali)

www.mf.uz(O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti)
www.uza.uz (O‘zbekiston Respublikasi Milliy axborot agentligi sayti)
www.lex.uz (O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma’lumotlari
milliy bazasi)
www.stat.uz (O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi sayti)